

2. SPECIFIKA VÝZKUMU OBDOBÍ RANÉHO NOVOVĚKU

Podobně jako řada dalších termínů v historické vědě je i „raný novověk“ historiky vytvořeným souslovím, odpovídajícím spíše než historické skutečnosti současnému náhledu na určitou část dějin. Pojem samotný se sice vyskytoval již v jazykovědě 19. století, nicméně do historického diskursu byl pevně zaveden a „institucionalizován“ teprve po druhé světové válce, a sice vznikem specializovaných univerzitních pracovišť, kurzů i periodik. Důležitou úlohu sehrál sjezd historiků v Paříži v roce 1950, na němž švýcarský historik Werner Näf vystoupil s referátem o „raných formách moderního státu“ a podnítl tak diskusi, jež vedla k přijetí termínu raný novověk jako označení svébytné epochy. Epochy, jejíž odlišení původně vycházelo právě z aspektů vzniku předchůdců moderního státu a formování státní moci. Na rozdíl od pojmu *Mittelalter/Middle Ages*, jenž je spojen takřka výlučně s evropskými dějinami, má sousloví *Frühe Neuzeit/early modern times* globální dimenzi, přesahující evropský kontinent. Je odrazem snahy hledat společné momenty období 16.–18. století na obecnější úrovni, než jakou nabízely tradičně užívané termíny *renaissance*, *reformace*, *absolutismus* nebo *osvícenství*. Dnes je však tento pojem vnímán zároveň jako odraz měnícího se zájmu historiků, kteří svůj výzkum přestali orientovat jen na mezníky dějin idejí, jak bylo typické třeba pro koncept osvícenství, zohledňující především myšlení elit. Přesun zájmu k dějinám nižších sociálních vrstev, žen, menšin i dalších nejenom sociálních kategorií zproblematizoval dříve uplatňovanou chronologii. Pojem *raný novověk* nakonec naznačuje také komplexnost různých procesů, které mohou být přetrváváním tradičního (středověkého) i nástupem nového (moderního), zpravidla jsou však prolínáním obojího: tedy již ne středověkým, ale ještě ne zcela moderním. Příkladem mohou být významné vědecké poznatky v oblasti astronomie, fyziky, matematiky i lékařství v 17. století na straně jedné a ve stejné době probíhající hysterie s upalováním čarodějnic na straně druhé.

Pro historiografii raného novověku je typické užívání mnoha pojmů, které vyžadují jistou opatrnost, neboť – stejně jako pojmenování epochy samotné – neodpovídají historické skutečnosti, ale současné reprezentaci této skutečnosti neboli aktuálnímu historiografickému diskursu. Předně jde o termíny zkonstruované s odstupem času za účelem lepšího porozumění určitému jevu či souboru událostí, jakým byla například

„reformace“. Pod tímto slovem si dnes představíme celou řadu momentů a procesů (Lutherovo vystoupení, papežské odpustky, vznik nových konfesí atd.), nicméně současníci tak dané období neoznačovali: pojem se objevil zhruba kolem roku 1700 a teprve slavný německý historik Leopold von Ranke jej v 19. století ztotožnil s celou epochou 16. století. Dále může jít o výrazy, jejichž významu rozumíme za normálních okolností jinak, než jim rozuměli vlastní aktéři dějin. Pro raný novověk stěžejní pojem „stát“, jehož postupné formování je považováno za jeden z nejdůležitějších aspektů tohoto období, má v dnešní společnosti zcela jiný význam a raněnovověký stát by nesplňoval ani jednu ze tří podmínek moderního státu (vlastní teritorium, vlastní státní obyvatelstvo, vlastní státní správa). Anebo v pramenech 16. století stále se častěji vyskytující slovo „policie“ nemělo v raném novověku nic společného s organizovanou složkou státní správy, ale znamenalo v obecném smyslu dobrý řád, pořádek. Podobným způsobem bychom mohli pokračovat dále.

Prameny

Pramenná základna k dějinám raného novověku je ve srovnání se středověkem bohatší a rozsáhlejší, a to nejen z hlediska množství zachovaného materiálu v různých paměťových institucích (archivech, knihovnách, muzeích apod.), ale i z hlediska vzniku nových druhů pramenů. Je fascinující, jak v historicky krátkém období několika prvních desetiletí 16. století dochází k výraznému nárůstu produkce písemných pramenů. Je otázkou, zdali to bylo důsledkem rostoucího počtu obyvatelstva, zhuštěním životního prostoru, jenž by se stával jinak nepřehledným, nebo to byl jen prostý výsledek způsobený cenovou dostupností psacích potřeb, zejména papíru, popřípadě vzájemným působením obou těchto faktorů. Ať je příčina rozsáhlého nárůstu písemností v raném novověku jakákoliv, badatel se většinou dostává do pozice podobné archiváři při skartačním řízení. Musí rozhodnout, které prameny jsou pro něho relevantní a které nikoliv. V případě (proto)statistického pramene musí stanovit na základě jednoznačně vymezených metodických kritérií také množství zkoumaných jednotek.

Jeden z důvodů osvětlujících obecný nárůst písemností v raném novověku je spojován se vzestupem byrokracie. Tj. vznikem nových úřadů, rozšiřováním starých o další agendy a úředníky, snahami, byť mnohdy s nulovým či minimálním výsledkem, o zlepšení správy na všech úrovních, zaváděním písemné agendy do oblastí, v níž dosud chyběla. Zde lze jako příklad uvést evidenci výsledků vrchnostenského hospodaření: na některých panstvích ještě v polovině 16. století používali pro tento účel místo účtů

dřevěných holí (rabuší). Uvedené skutečnosti, a jistě by se mnohé mohly dále rozšiřovat, dávaly předpoklady nebo přímo vedly ke zbytnění písařských agend prakticky na všech úrovních správ. Nelze na tomto místě postihnout veškerou pramennou základnu, a v následujícím textu je tak proveden pouze výběr nejvýznamnějších druhů pramenů ke studiu dějin českých zemí v raném novověku, a to zejména těch, které měly v tomto období svůj počátek. V následujícím textu tedy nejsou zmíněny například zemské a dvorské desky, urbáře, kroniky a řada dalších pramenů majících své kořeny ve středověku, a to i přesto, že mají pro studium některých badatelských témat z dějin raného novověku českých zemí klíčový význam.

Rostoucí potřeba státu, církve, vrchnostenské a městské (okrajově i vesnické) správy zaznamenat počty všech obyvatel nebo některých sociálních skupin, udělených svátostí, hospodářů na gruntech apod. vedla ke vzniku mnoha evidenčních pramenů. Fiskálnímu zájmu státu po třicetileté válce už nestačily dosavadní formy výběru berní, a proto vznikly katastry. Obecně je slovem katastr označován přehledný soustavný popis zvláštních vlastností, osob, věcí nebo práv, zejména pak soupis pozemků nebo i výtěžků z obchodů a živností, pořizovaný k účelům daňovým. Nejstarším katastrem byla pro Čechy (bez Chebska, ale včetně Kladska) *berní rula* (1653–1656, opravy údajů byly prováděny v rámci revize z let 1667–1682), pro Moravu to byly *lánové rejstříky* (první vizitace proběhla v letech 1656 a 1657, z ní se zachovaly pouze celozemské sumáře; druhá podrobnější se konala v letech 1669–1679 a až na výjimky se rejstříky zachovaly pro všechna panství a lokality). Ve Slezsku vznikl první *katastr*, zvaný *karolinský*, až za vlády Karla VI. v letech 1721–1729 (revize v letech 1733–1739) a tvořil základ pro rozvržení daně až do roku 1820. V Čechách a na Moravě byly v průběhu 18. století ještě vydány podrobnější a přesnější katastry, a to *tereziánský* a především *josefínský*.

S prvními katastry vznikaly z iniciativy státu i první celozemské soupisy obyvatelstva. Zpočátku bylo motivací rekatolizační úsilí a fiskální důvody, od poloviny 18. století i obecnější vědomí důležitosti populace pro hospodářskou a vojenskou sílu státu. V Čechách tak vznikl z příkazu místodržících jedinečný pramen – *Soupis obyvatel podle víry* z roku 1651 (obecně je nepřesně označován jako soupis poddaných podle víry). Soupis měl evidovat všechno obyvatelstvo měst a vesnic, včetně vrchností a svobodníků, s výjimkou duchovenstva a vojáků. U každé osoby uváděl jméno, sociální postavení a rodinný stav, povolání, věk a náboženskou charakteristiku. I přes nepřesnosti, způsobené především v evidenci malých dětí (na některých panstvích byly evidovány od narození, na jiných až od věku, v němž přicházely k první zpovědi) a migrujícího obyvatelstva, je soupis považován za jeden z nejvýznamnějších pramenů svého druhu v Evropě. V Českém království vznikl počátkem 18. století ještě jeden celozemský soupis

obyvatel – *Sčítání konzumentů soli (solní seznam)* z roku 1702. Na základě dotazníku vypracovaného komisí měla být zjištěna celková spotřeba soli v Čechách. Mimo informace hospodářského charakteru (stav řemesel, dobytka apod.), které musely být uváděny během prováděné soupisové akce, obsahoval dotazník navíc i rubriky týkající se dětí starších deseti let a otázky křesťanského či židovského vyznání. Získané údaje posloužily k zavedení císařského solního monopolu od roku 1706.

Až v souvislosti s jednotnou evidencí počtu obyvatelstva v habsburské říši vznikl první celozemský *soupis obyvatelstva pro Moravu*. První soupis byl prováděn roku 1754 jednak vrchnostmi, jednak církevními úřady a zachycoval u osob věk, pohlaví a manželský stav. Nepečlivost při vypracování soupisu a zřejmě i obavy ze zdanění byly příčinou toho, že údaje konskripce byly velmi nepřesné, což platilo i u dalších soupisů v 60. letech 18. století. V následujícím desetiletí bylo hlavním cílem konskripce zjištění branné schopnosti obyvatelstva, proto bylo v letech 1771–1776 evidováno křesťanské mužské obyvatelstvo, rozdělené podle věku a stavu. Až konskripce realizované po roce 1780 zachycovaly veškeré obyvatelstvo, zprvu od jednoho roku, od roku 1805 od narození. Podrobnější rozpis podle věku a skupin povolání však byl prováděn jen u mužů.

V posledních dvaceti třiceti letech jsou díky genealogům nejvíce využívaným raněnovověkým pramenem *matriky*. Nejstarší církevní matriky v Čechách jsou zachovány z oblasti luterského Krušnohoří z první poloviny 16. století, jmenovitě z Jáchymova (1531), Horní Blatné (1541) a Abertam (1544); na Moravě a ve Slezsku je to protestantská matrika z Razové u Bruntálu (1571). Přestože vedení matrik (katolických) nařizoval tridentský koncil (1545–1563), u nás jej až více než čtvrtstoletí poté přikazovala olomoucká synoda (1591) a ještě později pražská synoda (1605), k rozšíření matrik do většiny farností však došlo až v prvních desetiletích po konci třicetileté války.

Cenným pramenem zejména pro historické demografy jsou *zповědні seznamy*, které své počátky mají pravděpodobně ve Španělsku 15. století. Byly sestavovány o Velikonocích jako pomůcka ke kontrole vykonané zповědi. V pražské arcidiecézi se první zповědні seznamy objevují těsně před vypuknutím třicetileté války, ve větší míře jsou zachovány až po roce 1627, v souvislosti s prováděním rekatolizace.

Jinými seznamy farníků, majícími původ v Itálii 16. století, byly *soupisy duší (tabella animarum)*. Předepsal je již v roce 1614 římský rituál, ale v katolické Evropě zdomácněly až poté, když papež Benedikt XIV. podřídil vedení církevních evidenčních pomůcek biskupské kontrole (1744). Ze 17. století jsou u nás soupisy duší zachovány jen sporadicky, o století později jejich počet narůstá a nejvíce jich pochází z 19. století.

Podrobné *popisy farností* z let 1676/1677 (tzv. relationes) a 1700/1701 (tzv. responsa), které vyhotovovali faráři, obsahovaly údaje například o počtu vsí náležejících k jednotlivým

kostelům, o počtu duší v jednotlivých lokalitách apod. Na Moravě nahrazovaly úlohu farářských relací děkanské matriky olomoucké diecéze, většinou z období let 1672–1691 a 1771–1772, výjimečně i starší.

Z evidenčních pramenů vznikajících z činnosti vrchnostenské správy je možné připomenout *poddanské seznamy*, které jsou zvláštností českých zemí. Jejich původ je možné hledat v 16. století v soupisech sirotků, jež vedly vrchnosti z titulu své poručnické správy nad osiřelými dětmi svých poddaných. Registra „stavění sirotků“ byla nejdříve vedena na velkých dominiích s kvalitní administrativou. Na rožmberských panstvích byli již v roce 1540 kromě sirotků evidováni všichni muži starší 15 let s udáním místa služby, popřípadě úmrtí. V mladších seznamech byly již zapisovány všechny děti, často i s údaji o jejich rodičích. Údaje o věku, zaměstnání, místě pobytu, mzdě, čeledi aj. byly zaznamenávány především u dětí. Rozšiřováním okruhu zapisovaných osob se soupisy sirotků postupně měnily v přehledy všech dědičných poddaných. Po třicetileté válce se vedení poddanských soupisů stalo běžným na větších panstvích a zároveň začaly být tyto soupisy pořizovány každoročně.

Na pomezí mezi evidenčními (pokud byly vedeny vrchnostmi) a pojišťovacími (pokud byly vedeny obcí) prameny stojí *pozemkové knihy*. První zcela výjimečně pocházejí z poslední třetiny 15. století, obecněji se rozšiřují až ve druhé polovině 16. století. Zaznamenávaly se do nich zápisy týkající se majetkoprávních změn poddanských usedlostí (především zakoupených). Od 80. let 18. století pozemkové knihy postupně zachycovaly jakékoliv nemovitosti a změny v jejich majetkoprávním držení.

Ke kvantitativně nejpočetnějším a nejrozsáhlejším pramenům v našich archivních fondech a sbírkách náleží *účetní materiál*. S rozvojem velkostatků jsou to zejména různé účty vrchnostenské správy (důchodní, purkrabské, obroční, domácí pokladny, kuchyňské apod.), dále pak účetní materiál měst a městeček, duchovních institucí, popř. dvorských a zemských úřadů (česká komora). Velmi sporadický je účetní materiál z vesnického prostředí.

V prvním století raného novověku došlo k obecnému rozšíření a větší specializaci *městských knih*. V 70. až 90. letech minulého století patřily k hojně zkoumaným písemnosti městských soudů, zejména knihy hrdelního soudnictví (označované též jako smolné, černé nebo krevní knihy). Mladší bádání věnované dobové kriminalitě a delikvenci rozšířilo pramenný záběr svých výzkumů o další typy pramenů, jakými byly například *rychtářské knihy*, *výslechové protokoly* aj. Svůj nezpochybnitelný význam taktéž mají prameny z činnosti nově vzniklého apelačního soudu (1548), který byl odvolacím orgánem městských soudů v Čechách a od konce 17. století i na Moravě. V kanceláři apelačního soudu byly vedeny rozsudky ve dvou prakticky kontinuálních řadách úředních knih: česky v *manuálech ortelních* a německy v *knihách protokolů*.

Nejenom úřední prameny zaznamenaly v raném novověku ve srovnání s obdobím středověku vzestup, podobně tomu bylo i u *pramenů osobní povahy* (ego-dokumenty, Selbstzeugnisse). Výskyt a kvantitativní nárůst soukromé korespondence souvisí se zvyšující se gramotností ve společnosti a laicizací vzdělání, tj. v našich zemích zejména od 15. století. V následujících stoletích raného novověku dochází k jejímu rozvoji a postupnému šíření do všech sociálních vrstev. Předpokladem většího rozšíření korespondence byl rozvoj pošty (od 30. let 16. století), která zejména po třicetileté válce běžně doručovala soukromé dopisy. V 16. století se u nás objevují první deníky. Nejdříve si je vedli šlechtici a duchovní, později měšťané a venkovani. Obsahem deníků mohou být záznamy o počasí, politických událostech, veřejné a profesní činnosti pisatele, jeho soukromém a rodinném životě, společenských stycích, finančních a obchodních záležitostech apod.

Zvláštní typ pramenů osobní povahy představují již ze středověku známé *cestovní deníky*, do nichž byly pravidelně uváděny záznamy z průběhu (kavalírské) cesty. Autorem deníku býval hofmistr nebo cestující šlechtic, přepsané deníkové zprávy byly posílány spolu s korespondencí rodičům a poručníkům (ke kontrole průběhu cesty).

Památníky (štambuchy, alba amicorum) vznikaly v prostředí německých nekatolických univerzit (zejména ve Wittenbergu) od 40. let 16. století, u nás se první památníky objevily o dvacet let později. Nejvíce štambuchů bylo v protestantských zemích přibližně v letech 1575–1650, u nás přibližně do roku 1630. Jejich majiteli byli univerzitní studenti, tovaryši na vandru, vzácněji duchovní, úředníci aj. Tyto osoby si památníky vedly za účelem osobní reprezentace, zachování paměti na přátele (kult přátelství), učitele, významné osobnosti, s nimiž se setkaly apod. V období sentimentalismu koncem 18. století se pak objevil nový typ památníku.

Paměti, memoáry a autobiografie jsou v raném novověku na pomezí soukromé a veřejné sféry, mají narativní strukturu, mnohdy literární ambice a většinou jsou psány s úmyslem zveřejnit, vydat (subjektivní) svědectví pro budoucí generace; u politických osobností motivovaným snahou zdůvodnit své jednání.

Svou kolébku mají v raném novověku *tištěné noviny*. První takové noviny v českých zemích začaly vycházet v roce 1658 v Praze. Nesly název *Ordinari Wochentliche Postzeitungen* (později *Prager Post-Zeitungen*) a byly vydávány dvakrát týdně. První tištěné noviny na Moravě a ve Slezsku vznikly až v 18. století. *Český Postyilon neboližto noviny české*, publikovaný od roku 1719 v Praze, má primát mezi novinami vydávanými v českém jazyce.

K hojně využívaným pramenům, zejména ze strany literárních vědců, náleží *kázání (homiletika)*, která se rozvíjela již od 14. století, v barokní době však zaznamenala

výrazný vzestup. Základním smyslem kázání bylo zpřístupnit bibli a další náboženské texty negramotnému širšímu publiku. Kázání nemusela být omezena jen na nedělní a sváteční mše, ale byla pronášena i při jiných příležitostech, jakými byly svatby, pohřby, korunovace, vojenská vítězství, historická jubilea (města, kláštera, poutního místa, místního světce, patrona apod.).

Integrální součástí pramenné základny raného novověku českých zemí dnes tvoří také *ikonografické doklady*. Obrazové prameny poskytují informace o stavitelství, zemědělství, řemeslech, oděvu, o obsahu a formách reprezentace, o zbožnosti, o dobovém vnímání prostoru apod. Už na jiném místě publikace byl připomínán vznik prvních map jednotlivých zemí Koruny české v 16. století a jejich zdokonalování v následujících staletích (zobrazení viz <http://www.staremapy.cz/antos/index.html> a <http://oldmaps.geolab.cz/>). Z obrazových pramenů je možné zmínit například veduty, tedy prostorová vyobrazení krajiny, města, obce, případně městských částí (včetně náměstí, ulic, fronty budov apod.) a budov v krajině (např. zámku, kaple aj.). První zachované veduty našich měst jsou ze 16. století, nepoměrně větší je jejich výskyt ve dvou následujících stoletích raného novověku (<http://veduty.bach.cz/veduty/>). Výčet obrazových pramenů by mohl dále pokračovat výtvarnými díly: závěsnými obrazy, nástěnnými malbami, kresbami a řadou dalších, které v raném novověku prodělaly nejenom výrazné formální a významové změny, ale také značný kvantitativní nárůst.

Na závěr, nikoliv však na posledním místě, si připomenutí zaslouží i *hmotné prameny*. Průzkumy a analýzy zachovaných nemovitostí nebo jejich torz archeology, památkáři a historiky umění poskytují cenné informace nejen o historii staveb, stavební technologii, každodenním životě obyvatel, obsahu a formách reprezentace vlastníků nemovitostí a mnoho dalších poznatků. Badatelskou pozornost si zaslouží taktéž zachovaný mobiliář nebo jeho zbytky z různých typů sídel (skleněné výrobky, kachle, nábytek apod.), pozůstatky městských a obecních zařízení (hradby, studně, vodovody, podzemní prostory aj.), náhrobky a mnohé další.

Čas a prostor

Epochu raného novověku nahlíží historikové často perspektivou dramatických změn, které lidstvo v oné době prodělalo: setkání s původními obyvateli obou Amerik, vynález knihtisku, významné rozšíření užívání střelného prachu; rapidní proměnu myšlení, nové pojetí Boha, člověka a přírody; období velkých válek, ale i značné kreativity. Intenzivní výměna zboží mezi kontinenty, velké přesuny obyvatelstva, kolonizace a globální války

dovolují hovořit o první „globalizaci“, která proměnila charakter evropské ekonomiky a dala vzniknout některým z jejích typických prvků. Výjimečnost této éry ostatně spočívá v tom, že mnoho z jejího myšlenkového odkazu přežívá i v současném myšlení – i proto si zaslouží označení raně *moderní*.

Raný novověk je nicméně pojímán především jako fáze přechodu mezi dvěma modernizačními vlnami, resp. mezi dvěma krizemi, které jsou spojeny s utrpením mnoha lidí na straně jedné a s výraznými inovacemi na straně druhé. Hraniční data nelze přesně vymežit: počátek je obvykle ohraničován léty 1450–1550, do nichž spadá krize církve, ničivé války, morové epidemie i technologická revoluce (knihtisk, navigace aj.), konfesionalizace, sociální disciplinace a počátky moderního státu. Konec bývá umísťován mezi léta 1750–1850, spojovaná s politickou krizí, jež se odrazila v revolucích v USA a Francii, se sekularizací, racionalizací i industrializací. Data typu dobytí Konstantinopole Osmany roku 1453, objevení Ameriky roku 1492 či Lutherovo vystoupení ve Wittenbergu roku 1517 mají v tomto ohledu jen symbolický charakter. Přesná datace není možná zejména z toho důvodu, že vždy záleží na zvolené perspektivě i metodologii: mezníky politických dějin nemusí kopírovat důležitá data procesů hospodářských, sociálních či kulturních.

Bylo by možné jmenovat řadu změn, které se odehrály v průběhu 16.–18. století s ohledem na vnímání času: jistá proměna času eschatologického, postupná privatizace měření času nebo nové způsoby reprezentace času v ikonografii. Jednu z nejzávažnějších, historiky často zmiňovaných změn představovala *reforma kalendáře*. Kalendář juliánský, přejatý z římského datování oficiálně v roce 325 na prvním všeobecném koncilu v Niceji, vykazoval v porovnání s astronomickým rokem odchylku, která roku 1500 činila již deset dní (jarní rovnodennost spadala na 11. 3. místo 21. 3.). To přinášelo problémy především katolické církvi, resp. jejímu výpočtu Velikonoc jako centru církevního roku. Z otázky přijetí nového kalendáře se nakonec stala výsostně konfesijní záležitost: výpočty Mikuláše Koperníka (*De revolutionibus orbium caelestium*, 1543) byly odmítnuty vzhledem k autorovým názorům na sluneční soustavu (prohlášeny za heretické) a o kalendáři se rozhodlo až na tridentském koncilu. Reforma, vyhlášená bulou papeže Řehoře XIII. v roce 1582, spočívala v jednorázovém vypuštění oněch deseti dní v měsíci říjnu a v zavedení každého čtvrtého roku jako přestupného. Sporná otázka papežské autority však vedla k tomu, že k rychlému přijetí kalendáře došlo jen v katolických zemích, zatímco většina protestantské Evropy si ještě zhruba jedno století i více podržela starší systém – mezi lety 1583–1700 tak byly katolické země v měření času o deset dní napřed.

Závažné proměny se dotkly rovněž oblasti vnímání prostoru, což se odráželo například v inovovaných koncepcích budování měst, v privatizaci prostoru měšťanských

domácností, zejména však v *kartografii a geografii*. Objevení a recepcce starověkých spisů o geografii v 15. století výrazně pozměnily náhled na tuto látku. Jestliže ve středověkém pojetí chyběly jasné standardy, které by zohlednily skutečné rozměry a poměry jednotlivých částí planety, renesanční mapy prezentovaly nově svět jako propojenou síť prostorů, rozdělenou do dvou matematicky měřitelných a proporčních polokoulí, jak to ostatně navrhl již ve 2. století řecký geograf Ptolemaios. Prostor byl nyní definován pomocí abstraktní mřížky, označující zeměpisnou šířku a délku. Tištěné mapy zvýraznily geometrické uspořádání světa, což se nadále odráželo mj. i v politických jednáních o rozdělení mocenského vlivu – kupříkladu jeden z poledníků vytvořil hranici mezi španělskou a portugalskou sférou zájmů dle dohody v Tordesillas z roku 1494. Pokračující zámořské výpravy samozřejmě přispívaly k dalšímu zpřesňování a doplňování informací, zároveň se vyvíjely techniky měření a projekce, například v použití triangulace (Gemma Frisius, 1533), která umožňovala zasazení map jednotlivých regionů do průběžné projekce prostřednictvím zeměměřičství (přesné stanovení hranic zemí, panství, opevnění apod.). To vedlo k rozmachu vytváření detailních map regionů a měst, jak ukazuje oblíbená *Cosmographia* Sebastiana Münstera (1544). Vznik specializovaných kartografických děl spolu s rozvojem matematiky, fyziky a astronomie v 17. století uvedené změny ještě zvýraznily. Neznamenal to však, že by bylo zmapováno veškeré území, ba naopak mnohé oblasti zůstávaly dlouho nepoznány, třeba vnitrozemí severní i jižní Ameriky nebo Austrálie.

Populace

Přestože soubor raněnovověkých pramenů v Evropě využitelných k demografickému bádání je ve srovnání se středověkem výrazně početnější a obsahově kvalitnější, neposkytuje možnost stanovit přesný počet evropského obyvatelstva. Po celou sledovanou dobu jsme nadále odkázáni na více či méně přesné odhady, a to jak pro celý kontinent, tak i pro jednotlivé státy. Pro přelom 15. a 16. století oscilují odhady demografů kolem počtu 90 milionů obyvatel, o tři sta let později kolem 210 milionů. V této době byl podíl evropské populace na celosvětovém obyvatelstvu přibližně pětinový (v roce 2000 jen 12%). Na pomyslné špičce demografického žebříčku států stála Francie, která měla na počátku raného novověku přibližně 14 milionů, na jeho konci asi 25 milionů obyvatel. Pro srovnání – v Českém království žilo asi milion obyvatel a v Moravském markrabství o polovinu méně (na přelomu 15. a 16. století), koncem 18. století již téměř 3,2 milionu v Čechách a 1,4 milionu na Moravě.

Většina evropského obyvatelstva (až na výjimky, jakými byla například nizozemská provincie Holland na počátku 20. let 17. století s 54 % obyvatel ve městech) žila na venkově, a to i přesto, že města, především v atlantské oblasti, do níž se v průběhu 16. století přesunulo centrum evropské ekonomiky, prožila v raném novověku období velkého rozvoje a demografického růstu, který byl ovšem regionálně velmi diferencovaný. V tomto období vzrůstal v Evropě nejen celkový počet městského obyvatelstva, ale zvětšoval se také jeho podíl na populaci jako celku. Ve skupině měst nad 5 000 obyvatel měl tento podíl stoupnout z 10,7 na 12,2 % (podle P. Bairocha), resp. z 8,6 na 11,0 % (podle J. de Vriese). Na zvyšujícím se počtu městského obyvatelstva se nejvíce podílela velká města. Počet obyvatel evropských velkoměst (nad 100 000 obyvatel) včetně Ruska se v raném novověku téměř ztrojnásobil. Na konci 18. století byl nejlidnatějším městem Londýn, kde se počet obyvatel od roku 1500 zvýšil téměř patnáctkrát – na 861 000. Za ním s odstupem následoval Istanbul – asi 570 000 obyvatel, Paříž – 547 000 a Neapol – 430 000. Vídeň měla přibližně 240 000 obyvatel, podobně jako Moskva a Lisabon, a předstihla tak Amsterdam – 201 000, Madrid – 169 000 a Řím – 153 000 obyvatel.

Z českých, moravských a slezských měst se k velkoměstům přibližovala jen Praha se 77 000 obyvateli, ostatní sídla se s nimi nemohla vůbec rovnat. V průběhu 16. až 18. století došlo ve městech v českých zemích podobně jako v západní Evropě k růstu počtu obyvatelstva (včetně výkyvů způsobených vnějšími faktory, jakými byla například třicetiletá válka), tento vzestup byl však výrazně pomalejší. Pro poměry v českých zemích bylo charakteristické, že zde absentovala velkoměstská síť, typická pro mnohé regiony západní Evropy, a naopak zde byla poměrně hustá pavučina malých měst a městeček. O jejich velikosti svědčí skutečnost, že jen asi desítka českých a moravských měst svým počtem obyvatelstva na přelomu 16. a 17. století, tj. v době končícího demografického růstu, překročila hodnotu 5 000 obyvatel (Kutná Hora, Jihlava, Olomouc, Brno, Hradec Králové, Žatec, Klatovy, Tábor, z poddanských měst Strážnice, Prostějov a Chomutov; největší z nich mělo maximálně 8 000 osob).

Podíl venkovského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel Čech a Moravy v průběhu tří raněnovověkých století sice poklesl, ale jeho populační převaha při vstupu do století modernizace byla stále zřejmá. Díky osvícenské statistice můžeme alespoň pro Moravu konce 18. století jeho hodnotu poměrně přesně zjistit. Pokud k výpočtu zvolíme pouze městské lokality s počtem obyvatel vyšším než 2 000 osob, bude podíl obyvatel ve městech na celkovém počtu obyvatel v zemi jen 10,4 %, pokud zahrneme všechna města a městečka bez rozdílu, vzroste na téměř 30 %.

Komunikace

Značné pokroky v námořní dopravě (především v navigaci) usnadnily interkontinentální výměnu zboží, lidí i informací, a ačkoli tato výměna probíhala po celé období raného novověku relativně pomalu, zpravidla rychlostí koně či člověka, došlo k jejímu viditelnému zintenzivnění. Komunikace, odehrávající se mluveným slovem, psaním (hlavně dopisů) a nově i tiskem, zůstala dlouho sociálně podmíněná: pro většinu obyvatelstva, navzdory postupující alfabizaci zpravidla negramotného, byla myslitelná pouze orální komunikace, zatímco písemné formy byly vyhrazeny prvořadě diplomatům a vzdělavcům. Zcela revolučním prvkem se ukázal být *knihtisk*, vedoucí k ohromnému nárůstu vydávání literatury – knihy se staly běžně dostupnými a postupně se specializovaly dle zájmů různých skupin obyvatel. Knihtisk přinesl rychlejší kulturní výměnu – příkladem budiž nové formy potridentské zbožnosti, šířené antverpskými tisky francouzských a belgických jezuitů a kapucínů – i hlubší změnu komunikačních principů, v nichž text nahrazoval dosud výsostně obraz a slovo. Knižní expanze zároveň měnila vztah obrazu a textu i celkové pojetí vizuality, o čemž nás zpravuje zejména rozsáhlá emblematická produkce. Jedním z důsledků rozmachu knihy a šíření nejrůznějších představ i názorů byla též církevní reakce v podobě *cenzury*: V lateránský koncil (1515) pro ni stanovil jasnější pravidla, v reakci na reformaci pak nově aktivovaná římská inkvizice rozšířila roku 1542 své pravomoci na heretickou literaturu a v roce 1559 vznikl římský index zakázaných knih. Ten byl postupně obnovován a jeho definitivní verze (1596) zakazovala 2 200 knih, především heresiarchů, heretiků, lascivní spisy, astrologii, prorocství a okultní vědy. Na indexu se ocitly nejenom náboženské spisy, ale i knihy filosofů a dalších vědců, jakými byli například Montaigne, Castiglione, Bodin, Machiavelli, Tasso, Rabelais, Koperník, Galileo, Pascal, Descartes, Lipsius a další.

Výsostně raně moderní inovaci představoval vznik prvních *novin*. Nejstarší týdenní tištěné noviny známe z Německa z roku 1605, v průběhu 17. století se však dočkaly velkého rozšíření a koncem století již vycházely v každé významnější zemi (Nizozemí 1618, Anglii 1622, Francii 1631, Španělsku 1641). V roce 1650 vyšel v Brémách první deník a od konce 17. století patřily noviny nerozlučně k nově se formující kultuře kaváren a čtenářských společností. Nejúspěšnější listy typu *Gazette de France*, *Hamburgische Unparteyische Correspondent* či jansenistické *Nouvelles ecclésiastiques* měly množství čtenářů, jejichž názory silně ovlivňovaly. Ačkoli zprvu přinášely noviny zejména zprávy o podstatných událostech u dvora, později se staly rovněž prostředkem inzerce a brzy i nástrojem politické agitace, nejvýrazněji zřejmě v anglické občanské válce ve 40. letech 17. století a v době Velké francouzské revoluce, kdy bychom již mohli zaznamenat počínající vliv novin na formování veřejného mínění.

V souvislosti s komunikací v raném novověku lze jen stěží pominout fenomén tzv. „republiky vzdělavců“ (*respublica literarum*), učenecké komunity, resp. sítě učenců spojených v zásadě ve virtuální „evropské univerzitě“. Intelektuálové, vědci, představitelé řady evropských univerzit se v průběhu 15. a 16. století sdružili v jakési neoficiální platformě, jež přinášela zintenzivnění výměny informací a názorů prostřednictvím knihtisku i korespondence. Byl to jeden z nezbytných předpokladů tzv. vědecké revoluce, k níž v této době došlo.

Myšlení a krize

Raný novověk byl nepochybně dobou velkých kulturních změn: knihtisk umožnil mj. demokratizaci poznání, když pomohl zpřístupnit množství myšlenek a názorů širším sociálním vrstvám včetně žen; reformace znamenala narušení primátu jedné církve a vyvolala další vlnu debat o podstatě lidské existence a vztahu člověka k Bohu; počátky moderní, profesionalizující se vědy se pojily s kritikou tradičních myšlenkových postupů a s opouštěním starých dogmat. Skutečnost, že se k období raného novověku obvykle váže termín *vědecká revoluce*, naznačuje, že nešlo jen o jednotlivé poznatky, ale o hlubší konceptuální změny v myšlení, které v průběhu 16. a 17. století vedly ke vzniku moderní vědy. Především v oblasti filosofie přírody a přírodních věd (matematiky, astronomie, optiky, geografie, alchymie) došlo k redefinování dosavadních metod, zvláště poté, co do doposud neotřesitelné aristoteléské tradice zasáhly alternativní proudy, objevené humanisty (Platón, Epikuros, stoikové, pythagorejci). Soubor názorů a představ, který označujeme slovem *novoplatonismus*, revidoval antické myšlení, když spojil Platónovy názory, zejména ty z jeho pozdějších dialogů o metafyzice, se starověkou teologií. A přestože nemohl konkurovat aristotelismu, vyučovanému na univerzitách, byl novoplatonismus působivým myšlenkovým proudem, jenž ovlivnil mj. učení o nesmrtnosti duše, magické a okultní vědy, démonologii, mystiku a alchymii, astrologii či teorii lásky. Lze jej považovat také za jeden z podnětů rozmachu a nárůstu prestiže matematiky, jejímž důsledkem bylo postupné „matematizování“ obrazu světa, vrcholící v díle Isaaca Newtona (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, 1687). Můžeme v této souvislosti hovořit o posunu od aristoteléské přírodní filosofie, v níž matematika nehrála velkou roli, k raněnovověké fyzice, založené naopak právě na matematice.

Myšlení raného novověku má nicméně i odlišnou tvář, odhalující se ve snaze – nejenom církve – o disciplinaci, perzekuci a eliminaci jistých druhů představ. Kvintesencí těchto strategií se stala *inkvizice*, jejíž „moderní“ počátky sahají k roku 1478, kdy ve Španělsku

dosáhl Ferdinand Aragonský papežského svolení k založení církevních tribunálů v Kastilii. Na rozdíl od papežské inkvizice středověku šlo o hybridní nábožensko-světskou instanci pod pravomocí krále. V letech 1540–1700 vedlo 21 španělských inkvizičních tribunálů zhruba 50 000 procesů proti židům, alumbrados, protestantům, moriskům, hlavně však proti křesťanskému obyvatelstvu provinivšímu se sexuálními a jinými delikty, heretickými názory i pověrami. Je příznačné, že největší intenzity dosahovala tato represe v letech 1560–1630, kdy v Evropě – primárně v Německu, severní Itálii a severozápadní Francii – probíhala nejrozsáhlejší vlna procesů s čarodějnicemi, jež se však neodehrávaly pouze u inkvizičních soudů, ale rovněž u světských instancí. Čarodějnická hysterie měla nakonec mezi léty 1400–1800 na svědomí asi 70 000 obětí, pocházejících z valné části z oblastí Svaté říše.

Pakliže historikové uvažovali o tom, zda v historii dominovaly pozitivní, nebo negativní momenty, upírali pozornost především k 17. století, v němž mělo podle jejich názoru dojít k nakupení negativních aspektů. Tzv. *krize 17. století* v sobě zahrnuje především ekonomickou nestabilitu, která nalezla svůj odraz v bankrotech Španělska za vlády Filipa II. a postupném primátu Atlantiku na úkor Středomoří, a jistou myšlenkovou krizi neboli krizi vztahů mezi společností a státem, jež později vyústila v osvícenství. Dostupné prameny naznačují všeobecný pocit ohrožení a nejistoty, stejně jako snahu vyrovnat se s ním prostřednictvím spojení eschatologie a politiky, milenarismu, astrologie i rosenkruciánského hnutí, zrcadlících touhu po obnovení řádu světa. Barokní kultura se proto opět vracela k (často středověké) tradici a hledala stabilitu, nikoli změnu a už vůbec ne pokrok.

Identita

Zejména v 16. a 17. století se v Evropě odehrálo několik momentů, jež vedly k jistému „přeskupení identit“. Tím prvním byla reformace, jejímž průvodním jevem byla zhruba v letech 1555–1650 tzv. *konfesionalizace*, tj. formování a ustálení několika oficiálních konfesí (augsburské, galikánské, belgické, skotské, helvétské) a budování konfesijní identity v rámci těchto jednotlivých vyznání. Z hlediska náboženského se tedy evropská identita rozdělila. Současně zde však působily faktory, které evropské křesťanstvo naopak sjednocovaly, kupříkladu *osmanská hrozba*: dvě staletí trvající války proti osmanským Turkům měly nejenom citelné ekonomické dopady (hlavně ve středovýchodní Evropě), ale také kulturní důsledky, včetně vyhranění evropské kultury, zdůraznění jinakosti a obrany křesťanství.

Zdaleka největší výzvou pro Evropu raného novověku však bylo setkání s původními obyvateli jižní a severní Ameriky. Obchodníci, různí oportunisté i misionáři – kolem roku 1600 působilo v obou Amerikách asi 5 500 řádových členů, především františkánů a dominikánů – čelili nutnosti komunikovat s představiteli zcela jiných kultur, vůči nimž se, nutno říci, stavěli zpravidla negativně. Především v jižní Americe vedlo přivážení afrických otroků a četné kontakty s indiány ke vzniku multietnické a polyglotní společnosti tzv. „mulattos“ a „mesticos“. Její příslušníci měli nicméně těžké podmínky ve španělských državách, kde byli vlivem rasových zákonů o „čistotě krve“, *limpieza de sangre*, odsouzeni k chudobě, jelikož úřady a majetky mohli získávat pouze lidé „evropské“ krve, resp. obyvatelstvo, které mělo již po více generací křesťanský původ. Španělé zde uplatnili normy zavedené již dříve ve Španělsku a namířené proti tzv. „conversos“ – židům, moriskům i „novým křesťanům“. Jedním z mnoha důsledků kontaktů s jinými civilizacemi bylo posílení přesvědčení Evropanů o nadřazenosti jejich kultury, upevnění náboženství a socioekonomických modelů, což kontrastovalo s rozsáhlou depopulací a demoralizací domorodého obyvatelstva: nemoci zavlečené mezi ně především Španěly měly za následek devastaci mnoha indiánských kmenů a jen po prvním století působení Evropanů v Americe klesla populace tamních indiánů z 80 na 8 milionů.

Nebylo by však zcela objektivní nahlížet na kolonizování Amerik pouze z perspektivy negativních důsledků evropské expanze. Mnozí Evropané byli přesvědčeni o užitečnosti své mise, jež měla domorodcům přinést naději na spásu prostřednictvím přijetí křesťanství. Historikové se dnes shodují v tom, že tato *christianizační mise* se částečně zdařila, neboť kolem poloviny 18. století již většina indiánů a mišenců vykazovala křesťanskou identitu a opustila řadu starších kmenových představ. Zároveň je však zřejmé, že šlo spíše o „konverzaci“ než „konverzi“, neboli že zájmem misionářů byl častěji dialog a nikoli nucená konverze, což vedlo k typické synkrezi křesťanské náboženské praxe s představami a vírou původního obyvatelstva. Nejenom v oblasti víry se Evropané museli vypořádat také s problémem (*ne*)porozumění, jenž vyvstával z důvodu naprosto odlišných principů komunikace v Evropě a u domorodců. Jiné významy řeči, gest a rituálů představovaly pro obě strany zajímavou výzvu a přinášely občas značné potíže, jak dokládá známý příběh o posádce Kryštofa Kolumba, která se vlivem nedorozumění ocitla pod palbou indiánů poté, co na důkaz mírových úmyslů předvedla evropskou hudební produkci.

Dějiny evropské expanze do Ameriky jsou spjaty s oběma způsoby zacházení s evropskou identitou, tedy s jejím upevněním vůči „nekřesťanskému“ obyvatelstvu na straně jedné a s jejím „narušením“ vlivem nutnosti vést dialog s identitami jinými. Zámořské dobrodružství se pojí s velmi rychle se měnícími způsoby donucování,

rezistence, oportunistu, kolaborace, kooperace i konkurence mezi mnohými evropskými a mimoevropskými skupinami.

K dalšímu studiu:

BEHRINGER, Wolfgang: *Kulturní dějiny klimatu. Od doby ledové po globální oteplování*. Praha – Litomyšl 2010.

BURKE, Peter: *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford 1998.

TÝŽ: *Společnost a vědění: od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.

VAN DÜLMEN, Richard: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. I.–III. Praha 1999 a 2006.

Enzyklopädie der Neuzeit. 16 Bde. Ed. Friedrich Jaeger. Stuttgart – Weimar 2005–2012.

Europe 1450 to 1789. Encyclopedia of the Early Modern World. 6 Vols. Ed. DEWALD, Jonathan et al. New York 2004.

HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl 2002.

MAUR, Eduard: *Základy historické demografie*. Praha 1983².

PAUSER, Josef – SCHEUTZ, Martin – WINKELBAUER, Thomas: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. Wien – München 2004.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Prostřednictvím edice se podrobněji seznámte s vybraným raněnovověkým pramenem.
- 2) Charakterizujte nejvýznamnější evidenční prameny k dějinám raného novověku českých zemí.
- 3) Jaké byly populační poměry v Evropě raného novověku?
- 4) Co vše přispělo k šíření vzdělanosti v raném novověku?
- 5) Jaké další regiony kromě amerického kontinentu jsou spojeny s evropskou christianizační, resp. kolonizační misí raného novověku?